

GEORGE MELIS

LA BATERIA DE COSTA AL MOLÍ DE VENT DE PALAMÓS

ESTUDIS DEL BAIX EMPORDÀ
Sant Feliu de Guíxols, 2012
Volum 31 - ISSN 1130-8524

RESUM: La bateria de costa del puig de Molí de Vent, un promontori situat en un lloc estratègic de l'antic municipi de Sant Joan de Palamós, es construí el 1936 durant la Guerra Civil. L'objectiu era protegir la badia i el port de Palamós contra els atacs marítims. Aquesta bateria de costa la componen dos emplaçaments de canons en bateria, un búnquer de direcció de tir i dos polvorins subterranis.

PARAULES CLAU: guerra civil, bateries de costa, búnquer, Palamós.

Des de començament de la Guerra Civil es tingué en consideració la defensa dels ports de la Costa Brava, perquè es consideraven aquests enclavaments punts nodals importants en el comerç de mercaderies, matèries primeres i comestibles, i per la proximitat als ports francesos de la Mediterrània.

La planificació de la construcció i l'execució de trinxeres, búnquers[1], bateries de costa[2] i canons antiaeris es decidí de manera immediata als ports de Sant Feliu de Guíxols, Palamós i Roses. La bateria de costa del puig Molí de Vent serví principalment per defensar el port i la badia de Palamós. L'objectiu d'aquesta bateria era mantenir els vaixells enemics a una distància segura de la població, al mateix temps que prevenia el canoneig del port i les seves instal·lacions vitals.

Per protegir Palamós d'una invasió marítima per tropes de desembarcament s'instal·laren tres línies de defensa consecutives. A la platja es construïren trinxeres, i búnquers per al foc lateral. La primera línia de búnquers formava part del primer esglaó.[3] Després, terra endins, hi havia una zona lliure de tropes de 500 m. El segon esglaó estava darrera d'aquesta zona, al pendent dels turons, era la línia principal de defensa, i estava format per trinxeres amb banqueta de foc, forats de metralladores, pous de morters i per una

1 Nom col·lectiu d'origen alemany per a definir diversos tipus d'emplaçament de combat, la majoria dels quals estan fets de formigó.

2 Emplaçament d'artilleria contra atacs marítims.

3 Posició de tropes.

línia de búnquers per a foc directe i lateral. Tot seguit i cap a l'interior hi havia una altra zona lliure de tropes. Finalment, la tercera línia de defensa, la més endarrerida, era una línia de suport que consistia en posicions per a artilleria lleugera a l'aire lliure i trinxeres confrontants per a la defensa pròxima als canons.

Queden poques restes de la primera línia de defensa de la badia de Palamós. Les trinxeres es taparen i/o desaparegueren per l'erosió. Els búnquers s'ensorraren o estan parcialment o completament desapareguts. Als voltants de Torre Valentina, a Sant Antoni de Calonge, existeix encara un búnquer representatiu, connectat amb un parapet, que consisteix en una galeria de formigó amb espitlleres per a foc de fusell.

De la segona línia de defensa queden a Palamós encara dos búnquers i una trinxera excavada en roca viva. Aquestes defenses estan situades a 35 m per sobre del nivell del mar, entre el camí ral a l'altura del pla de Gorgoll i el puig d'en Xifre. Formen una posició juntament amb els dos búnquers del territori de Calonge, que estan situats a la zona de Can Crònics. En altres llocs es poden trobar vestigis escassos: trinxeres a cap Gros, un pou de morter desgastat prop de la via verda cap a Castell, una trinxera en zig-zag al costat del camí asfaltat fins a la platja de Castell. No s'han trobat restes determinants dels emplaçaments per a artilleria al costat del far i a cap Gros.

La tercera línia de defensa consisteix principalment en posicions per a l'artilleria de camp, amb afust de rodes en un pou obert i trinxeres adjacents. Aquestes posicions, quan era necessari, es reforçaven amb troncs i trenat de fusta. Després de setanta anys no queda gairebé res d'aquests vestigis.

Independentment de les línies de defensa, hi havia un sistema de vigilància de la mar contra vaixells de guerra enemics i contra una invasió de tropes de desembarcament. Per això, aquesta vigilància es feia des d'un assentament elevat i dominant. L'observació de la Badia de Palamós es feia des del far i el Molí de Vent. La vigilància de la costa nord i de llevant del municipi de Palamós es feia des de l'observatori del cim del cap Gros. En aquest lloc, encara es conserva una construcció amb dues estances, una d'elles està en estat de ruïna. Des del sostre pla de l'edifici es feien els albiraments,

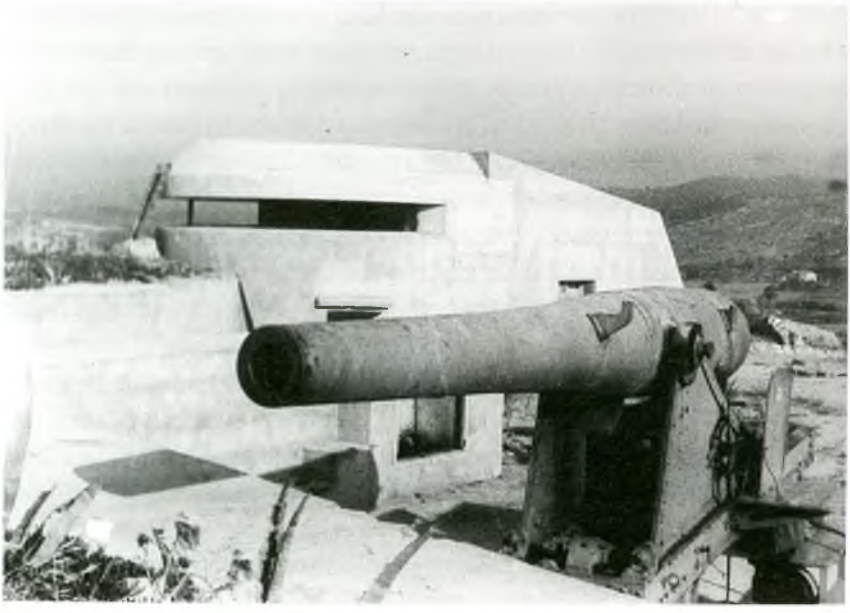
amb una vista panoràmica única. L'edifici encara té vestigis de les línies de comunicació. En l'estança principal hi ha unes pintures murals interessants, possiblement de l'època, que mereixen ser preservades. També existeix un assentament d'observació a l'interior de les ruïnes del poblat ibèric de Castell. En aquest cim recentment s'ha realitzat una excavació arqueològica que ha permès localitzar les restes d'una posició enquadrada amb dos esglaons i un nínxol, excavat a la roca viva. Es tracta d'un lloc d'observació auxiliar amb una vista a la mar de 180°, des del cap de Planes fins al cap Gros. No queden restes de la coberta que protegia els ocupants contra els elements climatològics, ni tampoc el camuflatge contra l'observació des de l'aire. També en el poblat Castell, en el pendent oest del pujol, existeix un refugi amb un sostre inclinat de formigó protegit dels trets des de la mar i un tros de camí que condueix a aquest refugi.

La bateria de costa del puig del Molí de Vent està situada en un pujol al sud-est del nucli antic de Sant Joan de Palamós, a 57 m per sobre del nivell del mar. El Molí de Vent no formava part de les tres línies de defensa, funcionava de manera independent. Durant la Guerra del Francès, aquest pujol va ser atacat i conquerit per la Infanteria Lleugera Francesa, que després va utilitzar aquesta posició per llançar la seva ofensiva contra les fortificacions de Palamós.

Des del cim d'aquest pujol s'obté una vista panoràmica de la major part de la Badia de Palamós, i des de la seva part oriental es poden veure, també, les illes Formigues. Els canons que es van instal·lar el 1936 tenien per objectiu la defensa de la Badia de Palamós i no la protecció d'aquestes illes i els seus voltants.

L'entrada a la bateria de costa es feia per un camí militar, situat al vessant del pujol, que enllaçava amb el Camí Vell de la Fosca. Al costat del camí militar, hi havia un lloc de guàrdia, derrocat no fa molt temps. El camí militar acabava en una plataforma situada a l'entrada dels magatzems de municions, darrere del búnquer de la direcció de foc i les posicions dels canons. El camí actual fins a la bateria segueix més o menys el balisament de l'antic camí militar.

Des de la zona excavada situada entre les portes que donen accés a les galeries subterrànies encara existents, lloc on s'havia lo-

Búnquer de comandament de la direcció de tir i bateria esquerra amb el canó Ordóñez de calibre 150 mm, s.d. Autor desconegut. Col. Medir Perxés, SAMP.

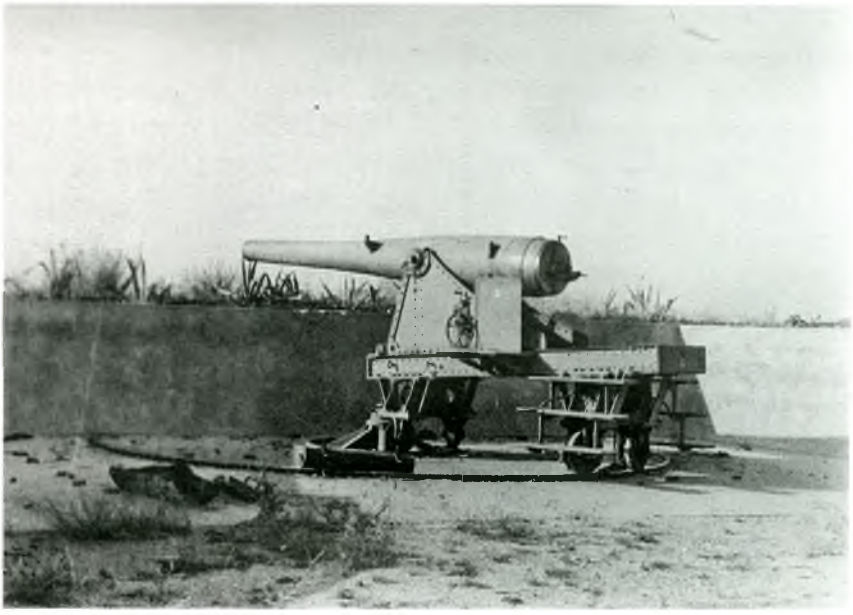
calitzat l'edifici de lloc de guàrdia, surt un camí de ronda.[4] Aquest camí s'utilitzava per fer les rondes de guàrdia per a la protecció de la bateria. Durant la Guerra Civil, al cim d'aquest pujol no hi havia vegetació, llevat d'algunes atzavares i cactus, i al pendent del turó només hi havia una vegetació natural escassa d'arbustos i maquis.

Al cim del pujol es van situar dos canons, fabricats especialment per a la defensa de costa per la fosa de canons de Trubia (a 29 km d'Oviedo, a Astúries). Es tractava d'Artilleria de Costa sistema Ordóñez: canó H.I. H.E (ferro entubat) amb un calibre[5] de 15 cm. Aquests canons es posaren en pous oberts per a la defensa de Barcelona i del seu port. Dos d'aquests canons van ser desmuntats i transferits a Palamós. Altres conjunts similars van ser muntats a Blanes i a Montgat.

Aquest tipus de canó no era "material reglamentari" el 1936, era "material fora de servei incorporat a la campanya", perquè ja era

4 Camí interromput en el perímetre d'una fortificació perquè els piquets dels ocupants fessin rondes de seguretat.

5 Diàmetre interior del tub del canó. També existeix la longitud en calibres.

Canó Ordóñez de 150 mm en un muntatge alt, s.d. Autor desconegut. Col. Imatges Ajuntament de Palamós, SAMP.

obsolet per a la seva instal·lació. Durant la Guerra Civil, i davant l'escassetat d'artilleria, aquests canons es van usar de nou. Així es van recuperar de parcs d'artilleria, arsenals i muntatges en fortaleses. No obstant això, el seu valor militar no era suficient per a la bel·ligerància moderna. Es tractava d'un canó model de 1885 amb les característiques següents: 5,1 m de llarg, 6.330 kg de pes i amb un tub de canó amb 28 ratlles.[6]

El canó va ser muntat en afust alt. El pes de la curenya era de 980 kg, el del marc era de 3.130 kg i el pes de la base, amb carrils inclosos, era de 2.400 kg. La seva posició del gir era davanter. L'altura de l'eix dels monyons era de 2,19 m i l'altura del marc era de 4 m. La seva posició en altura (sector de tir vertical: -6° fins a +23°) es realitzava mitjançant direcció manual a partir d'una plataforma de planxa de ferro a la dreta del canó. El servent arribava a la plataforma per una escala de metall que estava enganxada a l'afust del

6 Ganxos de tir situats a l'interior d'un tub de canó que serveixen per a estabilitzar el projectil.

canó. La seva posició en amplària (sector de tir horitzontal: 160°) es feia des de darrere de l'afust del canó.

Hi havia la possibilitat de disparar dos tipus de granades: una granada ordinària amb un pes de 42 kg i una granada perforant amb un pes de 51.2 kg. La càrrega de projecció tènia un pes de 16,5 kg. La velocitat inicial del projectil llançat era 510 m/sec. Per això, s'obtenia una perforació en una planxa de ferro de 254 mm a una distància de 1.000 m. L'abast màxim del projectil era 9.020 m.

Cada canó es va instal·lar en barbeta[7], un pou circular amb un sòl i parets gruixudes de formigó armat per poder tirar sobre l'espatller. Aquest pou quedava obert a la part de darrere. Aquest tipus de localització evitava a l'equip de maneig del canó el risc de ser tocat per fragmentacions de metall i formigó per foc de contrabateria. El canó l'accionaven sis artillers i un comandant de la peça. El personal de maneig no estava protegit contra el foc enemic. Els dos canons van ser col·locats l'un al costat de l'altre, separats per una excavació amb parets, per on van ser traslladats, en peces, fins a la seva posició definitiva. Van ser transportats per cavalls de tir o tractors; per aquest motiu, el pendent fins al cim del pujol havia de ser el menys inclinat possible.

A la dreta i a l'esquerra de l'excavació, les parets estan construïdes en formigó, no sobresurten del glacis[8] de la bateria. Als dos costats del formigó està gravada la inscripció 2 P.

Al final de les parets laterals de les bateries a cada costat hi ha un nínxol. Un serveix per emmagatzemar una quantitat limitada de projectils i l'altre per a la mateixa quantitat de càrregues de projecció. Aquesta petita quantitat de projectils i càrregues era necessària al mateix lloc per ajustar la distància de tir del canó el més ràpidament possible. Abans d'esgotar-se aquest estoc, les granades i càrregues de projecció havien de reposar-se des dels magatzems subterranis. En aquesta bateria, la provisió dels canons havia d'executar-se possiblement durant el contrafoc enemic.

A la placa del sòl hi ha fos el suport de l'afust i el carril de direcció del canó, per assegurar l'estabilitat del canó.

7 Plataforma que se situa darrera d'una elevació que serveix per a la protecció del defensor i de la seva artilleria.

8 Terreny en pendent davant d'una fortificació.

Vista frontal del búnquer de comandament de direcció de tir, s.d. Autor desconegut. Col. Imatges Ajuntament Palamós, SAMP.

Al cim del pujol, darrera de les bateries, hi ha el búnquer de direcció i control de tir. El búnquer es va construir amb parets gruixudes de formigó armat i de forma arrodonida a la part frontal superior, per poder rebotar els projectils entrants. L'entrada del búnquer està per sota, al costat dret. L'estança superior està proveïda d'una ranura amb una vista panoràmica a l'exterior de 160°. En aquest lloc se situava el telèmetre òptic. Aquí es feia l'observació i el mesurament de la distància fins a l'objectiu. Normalment, la ranura estava tancada amb porticons de ferro galvanitzat. Els porticons solien estar afermats amb ganxos al sostre i es lliscaven per la part inferior en una corredissa. Això era per contrarestar el corrent i la corrosió, ja que l'òptica era precisa i sensible. Per sota, en una altra estança es feia el càlcul i la transmissió de les dades de tir per a la seva aplicació en els canons.

A la façana posterior, el búnquer té troneres[9] per a la llum i la ventilació natural. Aquestes obertures es podien blindar amb porti-

9 Obertures.

cons en ferro galvanitzat. Les dues obertures laterals estaven protegides per orellons.[10]

Entre el costat oest del búnquer de direcció de tir i la bateria dreta hi ha una escala de formigó per on es pot arribar a la plataforma i seguidament als glacis de la bateria.

En la part posterior del búnquer de direcció de tir hi ha un terraplè.[11] A continuació, a la part nord d'aquest terraplè, trobem una excavació per la qual s'accedeix als corredors que porten als polvorins. En aquest lloc d'accés, originàriament es localitzava un edifici de construcció simple no prevista a prova de bomba, amb dues obertures a l'oest, una porta i una finestra. Aquest edifici era utilitzat pels soldats per a la manipulació de material dels polvorins, i era, també, el punt d'inici i fi del camí de ronda.

A un costat de l'excavació està l'entrada a la xarxa sud de galeries, que condueixen a un pou. Aquest pou, fet en obra de paleta, podia estar proveït d'un elevador amb un sistema de muntacàrregues per facilitar l'entrada i sortida de material pesat al polvorí. Aquest mecanisme consistia en un cable, un tirant manual i una caixa per al transport de municions. A la part superior d'aquesta entrada sud, hi ha una indicació amb una inscripció, feta pels constructors, i que ara es troba parcialment esborrada. Probablement, es va manipular intencionadament en el moment de l'abandó de la bateria, al gener de 1939, perquè resultés il·legible. La bateria la van construir soldats del destacament de Palamós de la Unitat de Roses, del Sector Girona de l'Artilleria de Costa de l'Exèrcit de l'Est.

A l'altre costat de l'excavació se situa l'entrada a la xarxa nord de galeries, que condueixen a una altra excavació situada al vessant nord del pujol. A la part superior d'aquesta entrada hi ha una inscripció similar a l'anterior, també molt deteriorada. Les dues xarxes de galeries estan tancades per portes que s'obren cap a l'exterior i que estan fixades a la part externa. Aquestes portes servien per regular la ventilació i mantenir seca la munició emmagatzemada. Les entrades als polvorins es podien tancar amb una barra clavada a la paret lateral de les portes.

10 Proteccions sortints contra el foc de l'agressor.
11 Pati obert dins d'una fortificació.

Lloc de guàrdia i entrada, excavada en la roca, del polvorí sud-nord, s.d. Autor desconegut. Col. Imatges Ajuntament Palamós, SAMP.

Els accessos a la xarxa de túnels es van realitzar amb maons i enllacen amb les galeries excavades a la roca. A l'interior de les galeries, als llocs on la roca no era estable, l'obra es va reforçar amb obra de paleta. En algunes parts d'aquestes galeries es va estrènyer el passadís de manera que només podia passar una persona. Això segurament es va fer amb la intenció d'obtenir una millor protecció davant el perill d'esfondraments provocats pels bombardejos. A diferència del que és habitual a les galeries dels polvorins d'aquest tipus, no hi ha cunetes[12] a terra, que normalment servien per evacuar l'aigua infiltrada o produïda per la condensació. Les municions es trobaven als magatzems situats en la meitat de la xarxa de galeries. Per evitar la deterioració de les municions, aquestes estaven contínuament emmagatzemades en sec. Els projectils i les càrregues de projecció s'emmagatzemaven per separat. Els projectils pesats s'obstaculitzen pel pou, amb accés a l'exterior, i seguidament es transportaven als corresponents magatzems. A les galeries trobem

12 Rasa estreta situada a l'eix del terra de la galeria.

nínxols o armers que servien per guardar petites eines. En la mesura del possible, els equips dels soldats es quedaven a l'exterior, per evitar la formació d'espurnes als voltants dels magatzems de municions. Per aquesta mateixa raó, les flames de les llanternes que servien per a la il·luminació subterrània es protegien amb vidre. Les sabates amb guarnició de ferro llavors estaven prohibides.

Durant la Guerra Civil, Palamós va ser bombardejada per vaixells de guerra franquistes, els moderns creuers *Baleares* i *Canarias*, els creuers auxiliars[13] *Mar Negro* i *Mar Cantábrico*, i per uns destructors. Les línies marítimes entre França i Barcelona estaven, de vegades, també vigilades pel creuer franquista *Almirante Cervera*.

El 17 de novembre de 1936, Palamós va patir els seus primers bombardejos des de mar. El creuer *Canarias* va atacar un vaixell de càrrega de la Societat Cros de 4.000 tones, que es trobava refugiat al port de Palamós. Després de quatre trets, el vaixell es va enfonsar al port. A primers de desembre de 1936 es va començar amb la instal·lació de la bateria de costa al puig del Molí de Vent. Per aquest motiu, van arribar a Palamós un centenar de soldats de l'Artilleria de Costa de l'Exèrcit de l'Est, que es van allotjar a l'hotel Rocafosca, situat no gaire lluny de la bateria. A més dels treballs al Molí de Vent, també s'encarregaven de la instal·lació de canons mòbils portats d'altres llocs pels mateixos soldats i situats en pous oberts a llocs claus del municipi. La població local, que no podia accedir a la bateria, desconeixia els treballs que es realitzaven, i per aquest motiu circulaven molts rumors sense cap fonament a Palamós i els seus voltants.

El 8 de març de 1937, la bateria va ser bombardejada des de l'aire. Algunes bombes van caure als seus voltants, al Camí a la Fosca, no van explotar i després, al mateix lloc, serien desactivades si era necessari i/o possible, i seguidament fetes explotar. El 3 de juny de 1937, la bateria de costa de Palamós i els canons del puig de les Bateries de Sant Feliu de Guíxols van disparar alguns projectils al lloc on sospitaven que hi havia un submarí franquista. El 4 de juny de 1937 van instal·lar al creuer *Baleares* canons de 203 mm en un muntatge doble a la torre d'artilleria núm. 4. Immediatament, el creuer va començar una croada al llarg de la costa catalana per

13 Vaixells de càrrega armats amb artilleria.

comprovar l'abast dels seus nous canons. El 7 de juny de 1937, al port de Palamós, el petrolier *Campero* va rebre l'impacte dels projectils dels nous canons i dels canons de l'artilleria secundària. El petrolier ja estava avariat per un torpede. En la mateixa acció, un vaixell de vela motoritzat va ser bombardejat i enfonsat. El 8 de juny de 1937, un altre cop al port, el *Campero* va ser bombardejat, provocant una lleugera avaria al pont. El 24 de juny de 1937, el petrolier avariat va sortir de Palamós en direcció a Marsella (França). Durant la nit del 24 al 25 de juny, el creuer *Baleares* va disparar quatre projectils de 203 mm (amb un pes de 116 kg) i catorze de 120 mm (amb un pes de 22 kg) a Palamós. La bateria del puig del Molí de Vent va respondre a aquest atac. El 3 de juliol de 1937, el creuer *Baleares* va llançar contra Palamós vuit projectils de 203 mm (amb càrrega reduïda), i trenta-dues de 120 mm. Aquest atac no va provocar gaires danys a la població. La bateria de costa del puig del Molí de Vent no va contestar més el foc enemic. Els bucs enemics estaven artillats amb els moderns canons anglesos Vickers. La seva artilleria principal de 203 mm (vuit canons en quatre torres dobles) tenien un abast màxim de 30 km i, a més, era realment eficaç. Els canons de les bateries secundàries dels creuers tenien un abast màxim de 16 km. La bateria de costa Ordóñez només tenia un abast màxim de 9 km. Per això, els creuers franquistes quedaven prudentment fora de l'abast dels canons de la defensa de la costa durant els seus bombardejos.

L'octubre de 1937 es va instal·lar una bateria antiaèria a la pedrera del port. Aquesta defensa no va poder evitar que l'aviació franquista bombardegés greument Palamós.

El 28 de desembre de 1937, l'estació del Tren Petit de Palamós va ser destruïda per complet pel foc de canons del creuer auxiliar *Mar Cantábrico*. Anteriorment, el 8 de març 1937, aquest vaixell de càrrega havia estat capturat pel creuer *Canarias*, a Santander. A Ferrol (la Corunya), el *Mar Cantábrico* va ser equipat amb quatre canons Vickers de 152 mm. Aquests canons van ser desmuntats de la bateries de costa eliminades, Campelo i Monticano, de la base naval de Ferrol a la costa Gallega. El *Mar Cantábrico* es va pintar amb un esquema de camuflatge molt especial que li va valer el sobrenom del *Gall Dindi Real*.

Canó Ordóñez amb tub tallat i vista a la badia de Palamós. El canó es troba desplaçat de la seva placa de gir, s.d. Autor desconegut. Col. Imatges Ajuntament Palamós, SAMP.

El 23 de gener de 1938, Palamós i Sant Feliu de Guíxols van ser canonejades durant el pas del creuer *Baleares* i els dos destructors *Velasco Ceuta* (4 x 120 mm canons) i *Velasco Melilla* (4 x 120 mm canons). Només es van tirar tres salves[14] a causa de la mala visibilitat.

La nit del 27 al 28 de gener de 1939, Palamós va ser bombardejada pel creuer auxiliar franquista *Mar Negro*, un vaixell de càrrega de 6.600 tones, que va ser modificat a Bilbao. A Ferrol, el *Mar Negro* va ser armat amb quatre peces d'artilleria Vickers de 152 mm, canons que van ser desartillats de les bateries del *Costa Priorino* i *Prior Norte* de la base naval de Ferrol a la costa gallega. El *Mar Negro* va llançar quatre salves dirigides a un vaixell de càrrega anglès de 6.000 tones, conegut com *Orange*, que es va enfonsar. El foc de canons va afectar també diversos edificis portuaris del moll de Palamós. A partir de les 8,30 h, com a resposta als trets del creuer auxiliar, la bateria del Molí de Vent va obrir foc, però no el va tocar.

14 Foc de canons disparats tots al mateix temps.

Un impacte al *Mar Negro*, vaixell no cuirassat, podia provocar resultats desastrosos. El *Mar Negro* va respondre amb una salva en direcció a la bateria. Posteriorment, el *Mar Negro* continuaria navegant pels voltants de Palamós fins al 4 de febrer de 1939, creuant per bloquejar les comunicacions per mar durant la retirada. Els primers dies de febrer de 1939, la bateria de costa del Molí de Vent es va inhabilitar, convertint-se en un lloc fora de servei, amb els canons inutilitzats, i seguidament es va abandonar.

El municipi de Palamós, amb l'ajuda del Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya i la informació especialitzada aportada pel Centre Flamenc de Fortificacions Simon Stevin d'Anvers (Bèlgica), ha dut a terme iniciatives per preservar aquest pujol únic amb una vista meravellosa a la badia de Palamós. Tot el jaciment ha estat netejat, clos i forma part d'un parc urbà. Ara, s'hauria de mirar més enllà per planificar un ús adequat per al búnquer de direcció de tir i les barbetes, amb la intenció de posar en valor aquest patrimoni històric per a les futures generacions.

BIBLIOGRAFIA

AGUILERA Y ELÍAS, *Buques de Guerra Españoles 1885-1971*, Editorial San Martín, 1968-1980.

CASTELLS LLAVANERA, Ramon, *Atles Ciutats de Girona: catàleg de plànols de les ciutats de Girona des del segle XVII al XX*, Girona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, Demarcació de Girona. Diputació de Girona, 1994.

ENGEL, Carlos, *Estrategia y táctica en la Guerra de España 1936-1939*, Madrid: Almena Ediciones, 2008.

ESCRIGAS RODRÍGUEZ, J., *El Crucero "Baleares" - La Máquina y la historia - Perfiles Navales*, Valladolid: Quirón Ediciones, 2004.

GONZÁLEZ LLANOS, José M., *El Decenio - La construcción naval militar en la factoría de Ferrol 1936-1946*, Valladolid: AF Editores, 2006.

INFIESTA, J.L.; MORTERA, Artemio, *La artillería en la Guerra Civil Material fuera de servicio incorporado a la campanya*, Valladolid: Quirón Ediciones, 2004.

LÓPEZ HERMIDA, José; MOLINA FRANCO, Lucas; VÁZQUEZ GARCÍA, Juan, *La costa inexpugnable*, Valladolid: Quirón Ediciones, 2002.

MELIS, George. *De kustbatterij op de Moli de Vent in Palamos*. Text original en neerlandès.

MOLINA FRANCO, Lucas, *El legado de Sigfrido*, Valladolid: AF Editores, 2005.

MORENO DE ALBORÁN, F. & S., *La Guerra silenciosa y silenciada*; "Historia de la campaña naval durante la guerra de 1936-1939", Vol. V Madrid, 1998.

MORTERA PÉREZ, Artemio, *1898. Corazas y cañones. Aspectos de la guerra naval con los Estados Unidos*. Gijón: Fundación Alvargonzález, 2008.

MORTERA PÉREZ, Artemio, *La Artillería Naval en la Guerra Civil Española 1936/1939*, Gijón: Fundación Alvargonzález, 2007.

MORTERA PÉREZ, Artemio, *La Fábrica de Trubia*, Gijón: Fundación Alvargonzález, 2005.

Palamós 1936-1939. Diari de Lluís Barceló i altres veus, Palamós: Edita Ajuntament de Palamós, 2006.

ARXIUS CONSULTATS

Arxiu George Melis – Simon Stevin Vlaams Vestingbouwkundig Centrum – Turnhout (B).

Col·lecció Imatges Ajuntament de Palamós – Àrea de Cultura – Servei d'Arxiu Municipal (SAMP).

Fons Ajuntament de Palamós, sèrie factures 1936-1938. Servei d'Arxiu Municipal (SAMP).